

## ГЕОГРАФІЯ ДЕПОРТАЦІЇ СТУДЕНТІВ ПОЛТАВСЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ НА ПРИМУСОВІ РОБОТИ ДО ТРЕТЬОГО РЕЙХУ

Лук'яненко О.В.

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

Стаття ілюструє процес вербовки на відправлення до Третього Рейху студентів педагогічного закладу Полтави у часи німецько-радянської війни 1941-1945 року. Застосування методу контент-аналізу дозволило проілюструвати залучення студентів вищу свого місця в окупаційній економіці та у визначити ряд їхніх проблем у пост-окупаційний час; виявити різні регіони депортації молоді. Розвідка написана у межах науково-дослідної роботи кафедри культурології ПНПУ імені В. Г. Короленка «Регіональні виміри повсякденної культури України XVIII–XX століть».

**Ключові слова:** повсякдення, студенти, німецько-радянська війна, вища педагогічна школа, колабораціонізм, остарбайтери.

**Постановка проблеми.** У роки німецько-радянської війни народилася одна з найбільших проблем ХХ століття – проблема осіб, переміщених з рідних територій для вирішення економічних питань тоталітарних держав. Українське населення поповнило лави остарбайтерів – працівників зі Сходу, як мали компенсувати відтік робочої сили Німеччини до лав Вермахту. Їхня доля у полоні, а також по поверненню з Третього Рейху довгий час була частиною ідеологічної гри. З розвалом Радянського Союзу це питання поступово набуло іншого звучання. В голові досліджень стали питання психології та повсякдення.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** На сьогодні існує значний масив літератури, присвяченої темі життя остарбайтерів. Науковці вивчають як загальні тенденції вербовки та життя примусових робітників (П. Полян «Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе» (Москва, 1996), так і специфічні риси будення окремих соціальних груп (Сидоренко О.В. «Остарбайтери» з Полтавщини в австрійській землі Ворарльберт в 1942–1945 рр. (Полтава, 2007).

**Метою даного дослідження** є аналіз долі полтавських студентів-остарбайтерів після евакуації педагогічного інституту міста до Тюмені.

**Хронологічні межі** статті охоплюють період серпня з 1941 (часу окупації Полтавщини) до 1953 року – часу, коли кількість автобіографічних згадок про трудове минуле в Німеччині у часи війни досягла нуля. **Географічні межі** публікації первинно пов'язані з Полтавщиною та обласним центром як «джерелом» набору робочої сили для Третього Рейху. Вторинно – з європейськими країнами, куди відправлялися завербовані студенти (в основному Австрія, Німеччина та Польща). У межах наших пошуків ми вдаємося до взаємодоповнюючих методів макро- та мікроісторичних студій. **Джерельну базу** становлять 1028 підшивок під загальною назвою «особова справа студента» Полтавського педагогічного інституту імені В.Г. Короленка, які навчалися у закладі з 1943 по 1953 роки.

**Виклад основного матеріалу.** Звернемося до узагальнення інформації про те, скільки часу вихованці Полтавського педінституту провели у Німеччині і яким чином вони сприймали сам час примусових робіт. Ми не знаємо деталей життя 19% депортованих студентів, бо вони не

залишили інформації про цей період. Найменший відрізок свого життя у депортації провела Марія Бражник. Дівчину етапували з Диканьки 10 травня 1943 р. А вже 15 числа вона втекла з робіт у польському Любліні (далася в знаки висока мотивація: «я стала на однім: залишитись на своїй рідній землі. ... повернулася в своє село, де вільно себе почувати в той час було теж неможливо [8]»). Інший малий термін – три місяці примусових робіт – відбула згадувана нами студентка природничого факультету Єфросинія Деркач, яка з невідомих нам причин була вигнана уже «під завісу війни» і перебувала там до звільнення навесні 1945 р. [4]. Ще 5 молодих людей були у неволі більше одного року: 1 рік 6 місяців [19]; троє – 1 рік 9 місяців [33], а студентка Ганна Бублій працювала 1 рік 10 місяців [18].

Майже 72% тих, про кого це відомо (40 осіб), були у статусі «східних робітників» від двох до трьох років. Інші 14% (8 студентів) прожили за межами України більше 3 років. Для 15 із них точні дати були не суттєві. І тому в наших обрахунках можлива похибка. Проте, суб'єктивне відчуття говорило депортованій молоді, що період «німецького рабства» був чітко вимірюваним цими періодом. Наприклад, для Варвари Терещенко – «2 роки в полі» [9], для Зінаїди Борисенко – «три роки на роботі» [13]. Тут одразу зауважимо різницю в оцінці події: полон і робота – примусове животіння та звична дійсність.

Для багатьох життя остарбайтера вимірювалося великими хронологічними відрізками: періодами у два (5 осіб, як Параска Радченко, «загнана з Хоролу у 1943–1945 рр.» [23]) чи три роки (2 особи, як Романко Ганна, «забрана у 1942 з Погребів Глобинського району в Німеччину до 1945» [42]). Унікальним є приклад Ольги Бендровської. Студентка мовно-літературного факультету з дивною байдужістю поставилася до факту забирання на роботу до Польщі, проте вказала час звільнення у 1945 р. [41]. З іншого боку, вона була непоодиноким у такому тлумаченні цієї події свого життя. Вербовка була психологічно дискомфортним фактом, який вочевидь намагалися забути. Проте повернення додому порівнювалося до свята і мало б бути зафіксоване у пам'яті чітко і надовго. Підтвердженням нашої думки є історія Ульяни Заліської. Вихованка учительського інституту вказала лише рік потрапляння до полону (1942).

Та далі відзначила: «визволила від ігa фашизму восьмого квітня тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року Червона армія» [10]. Зауважимо, що всю дату абітурієнтка у в автобіографії написала прописом як знакову. Всі інші дати та показники у її документах включно із датою народження, закінченням школи тощо були записані цифрами.

Інкoли виміри включали лише місяць та рік (Олена Фоміч обмежила час відправки зі Старих Санжар 1942 роком та зафіксувала у пам'яті «квітень 1945» як момент звільнення з німецької фабрики [31]). В інших автобіографіях ми маємо чітке відчуття плину часу, що вимірювалося днями, місяцями та роками, проведеними молодими людьми у трудових поневіряннях. Наприклад, студентка філфаку Галина Бублій з того ж населеного пункту уже чітко визначала: «вигнана до Німеччини 9 червня 1943», «звільнена з фабрики 24 квітня 1945 р.» [18].

Шестеро осіб (близько 11% від загального числа тих, котрі знали час неволі), провели там 2 роки 5 місяців [15]. Загалом кількість осіб у щомісячному розрізі майже однакова: по три особи провели у депортації 2 роки та 1 [40], 2 [14] й 3 місяці [35]. По 2 студенти жили поза Україною 2 роки та 4 [24], 6 [36], 9 [42] та 11 місяців [44]. По одній людині поневірялися 2 роки та 7 [11], 8 [30] та 10 місяців [37]. Певної нечіткості обрахункам додає той факт, що одні студенти зараховували до часу у полоні перебування у фільтраційних таборах (Ніна Яценко Ніна кінцем роботи у Німеччині вважала проходження перевірки 26 липня 1945 р. [39]). Інші рахували за перебування у полоні всі дні, допоки не ступали на землю рідного села (Віра Фесенко з природничого факультету закінчила облік каторги «20 липня 1945, коли нарешті повернулася» до с. Чернечий яр на Диканщині [38]). Найдовше з-поміж усіх студентів Полтавського педагогічного інституту в Рейхові провела згадувана нами Катерина Лобода – дівчина, очевидно, спочатку добровольцем, а згодом уже примусовим робітником прожила на чужині майже 3 роки і 5 місяців (з 19 жовтня 1941 р. по 11 березня 1945 р.) [5].

З'ясуємо просторові характеристики повсякдення депортованих студентів в екстремальних мовах війни. Дослідження у галузі свідчать, що трудові резерви зі Сходу відправляли до 17 країн Європи: Німеччини, а також до Австрії, Албанії, Бельгії, Болгарії, Голландії, Греції, Данії, Італії, Норвегії, Польщі, Румунії, Угорщини, Фінляндії, Франції, Чехословаччини та Югославії, проводячи таким чином ротацію кваліфікованих кадрів у Третньому Рейхові [46, арк.84]. Автобіографічні записи полтавських студентів у 97% дають можливість визначити місце депортації. Лише 2 документи фіксують сам факт без просторових прив'язок. Студентка мовно-літературного факультету Марія Коваленко лаконічно констатувала: «була угнана, про що мою довідку» [25], а Олександр Майоров зауважив: «відпарвлений у фашистську неволю» [22]. З долею вірогідності можемо припустити, що вони потрапили до Німеччини, як і більшість. В іншому випадку відмінність мала б бути зафіксована у спогадах.

Близько 81% майбутніх учителів з Полтавщини опинилися у нацистській Німеччині (56 осіб). Зазвичай молодь просто зазначала місце перебування доволі узагальнено, як це зробила Ганна

Кібальник: «із села Жуки вивезли до Німеччини» [21]. Лише 13 студентів вказали точні локації. Зауважимо, що в окремих випадках молодь писала назви міст, як вона їх чула. Цей факт додатково говорить про рівень освіти майбутніх учителів, які вже вивчали німецьку у виші перед війною і погано орієнтувалися у написанні слів навіть проживши тривалі терміни в німецькомовному середовищі. Для розв'язання таких суперечностей ми подаємо загальноприйняті в Україні назви цих населених пунктів, в дужках зазначаючи те, як вони звучали німецькою та у лапках те, як їх чули депортовані полтавці, якщо була наявна відмінність.

Отже, маємо таку наступні дані. На півдні країни опинилися четверо осіб (по двоє у землі Баден-Вюртемберг (м. Бухен (Buchen (Odenwald) (згодом – с. Шонвальд (Schönwald im Schwarzwald) [12] та м. Людвігсбург (Ludwigsburg) [26] та у Баварії (м. Ротенбург-об-дер-Таубер («Ротенбург» – Rothenburg ob der Tauber) [11] і м. Мюнхен (München) [27]. П'ятеро працювали у центрі: у землі Тюрингія (м. Песнек («Поснек» – Rößneck) [28], у землі Гессен (м. Вецлар («Венслар» – Wetzlar) [16], у землі Саксонія-Ангальт (комуна Варенберг – Wahrenberg) [30] та двоє у Франкфурті-на-Майні (Frankfurt am Main [15; 24]). Троє студентів були депортовані на схід країни: один до м. Радеберг (Radeberg) у землі Саксонія [36] та до землі Бранденбург (м. Зенфтенберг («Зенфегенберг» – Senftenberg) [14]. Ще двоє відбували трудову повинність перед Рейхом на північному заході імперії у землі Нижня (м. Гільдесгайм (Hildesheim) [32], та комуна Ельбе («Ельба» – Elbe) [34].

Другою за кількістю засланих у неї вихованців педінституту була Польща – туди етапували 7 осіб (10% депортованих). Двоє позначили виключно країну [43]. Одна студентка була відправлена туди з Німеччини на тимчасові сільськогосподарські роботи (м. Райхенбах (сучасний польський Dzierżoniów (німецький Reichenbach im Eulengebirge) [12]. Інші 5 дали відомості про роботу у конкретних населених пунктах. Серед них перебували на півдні у Сілезькому воєводстві (м. Битом («Бойтен» – Bytom (німецьке Beuthen Oberschlesien) [7] та м. Катовіце (Katowice) [3]. Двоє жили на південному заході у Нижньосілезькому воєводстві у м. Вроцлав [7] (Wrocław, яке вони називали на німецький манер «Бреслау» – (Breslau) [20]. Й одна особа була відправлена на схід до м. Люблін (Lublin) [8].

На третьому місці за кількістю працюючих там студентів Полтавського педінституту була Австрія (7%). Із 5 студентів троє визначили лише країну [2], а двоє назвали конкретне місце. В одному випадку це була столиця м. Відень [6]. В іншому – поселення Wurnitz («Вірніц» – сучасна ярмаркова комуна Harmannsdorf) округу Бецирк Корнойбург («Корнецбург» – Bezirk Korneuburg) [17]. В інших випадках вид занять опосередковано говорив про розселення у сільській місцевості країни [33].

З усього числа остарбайтерів одна особа опинилася у чеському місті Ліберець (Liberec, який Олександра Куцовол називала на німецький манер «Райхеберг» – Reichenberg [1]). Одна з депортованих студенток мандрувала до с. Раудніці (чеське Roudnice nad Labem (колишне німецьке Raudnitz an der Elbe) на тимчасові польові роботи [12].

**Список літератури:**

1. Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Ф. Особові справи студентів стаціонару. Опис. Випуск 1946 р. Педагогічний чотириохрічний інститут. Мовно-літературний відділ. Укр. відділ. Стаціонар № 254-286. Справа. Куцовол Олександра Корнилівна. Арк. 2-2 зв.
2. Там само. Опис. Випуск 1946 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар № 363-397. Справа. Бірковська Марія Павлівна. Арк. 2.
3. Там само. Опис. Випуск 1947 р. Педагогічний чотириохрічний інститут. Мовно-літературний факультет. Рос. відділ. Стаціонар № 506-536. Справа. Миленка Ніна Володимирівна. Арк. 12.
4. Там само. Опис. Випуск 1947 р. Педагогічний чотириохрічний інститут. Природничий факультет. Стаціонар № 649-699. Справа. Деркач Єфросинія Йосипівна. Арк. 1.
5. Там само. Справа. Лобода Катерина Василівна. Арк. 2.
6. Там само. Справа. Путря Галина Костянтинівна. Арк. 2.
7. Там само. Опис. Випуск 1947 р. Педагогічний чотириохрічний інститут. Фізико-математичний факультет. Стаціонар № 602-624. Справа. Стеценко Грицько Данилович. Арк. 8.
8. Там само. Опис. Випуск 1947 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Рос. відділ. Стаціонар № 557-575. Справа. Бражник Марія Федорівна. Арк. 3.
9. Там само. Справа. Терещенко Варвара Юхимівна. Арк. 3 (5).
10. Там само. Опис. Випуск 1947 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар № 537-556. Справа. Заліська Уляна Дмитрівна. Арк. 3.
11. Там само. Справа. Корсун Тетяна Єгорівна. Арк. 2.
12. Там само. Справа. Лучко Ганна Тимофіївна. Арк. 2.
13. Там само. Опис. Випуск 1948 р. Педагогічний чотириохрічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар № 7. Справа. Борисенко Зінаїда Пилипівна. Арк. 4.
14. Там само. Справа. Балкова Ніна Карпівна. Арк. 11.
15. Там само. Справа. Клименко Оксана Панасівна. Арк. 9.
16. Там само. Опис. Випуск 1948 р. Педагогічний чотириохрічний інститут. Природничий факультет. Стаціонар № 2. Справа. Заліська Марія Антонівна. Арк. 2.
17. Там само. Орлова Анастасія Василівна. Арк. 2.
18. Там само. Опис. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Стаціонар. Рос. відділ. Справа. Бублій Галина Василівна. Арк. 2.
19. Там само. Справа. Глаголева Людмила Олексіївна. Арк. 3.
20. Там само. Справа. Кабачна Марфа Михайлівна. Арк. 11.
21. Там само. Справа. Кибальник Ганна Паньківна. Арк. 2.
22. Там само. Справа. Майоров Олександр Єлсейович. Арк. 2.
23. Там само. Опис. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар № 9. Справа. Радченко Параска Павлівна. Арк. 2.
24. Там само. Справа. Мороз Лідія Климівна. Арк. 5.
25. Там само. Справа. Коваленко Марія Миколаївна. Арк. 9.
26. Там само. Опис. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Стаціонар. Мовно-літературний факультет. II курс. Укр. відділ. Група В. Справа. Перекупка Марія Федосіївна. Арк. 3.
27. Там само. Опис. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Природничо-географічний факультет. Стаціонар № 3. Справа. Бейдик Софія Василівна. Арк. 3.
28. Там само. Справа. Веприцька Ольга Петрівна. Арк. 2.
29. Там само. Справа. Климено Віра Костянтинівна. Арк. 2.
30. Там само. Справа. Писаренко Марія Семенівна. Арк. 5.
31. Там само. Справа. Фоміч Олена Олексіївна. Арк. 2.
32. Там само. Опис. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Стаціонар. Фізико-математичний факультет. II курс. Учительський інститут 1947-48 н.р. Справа. Бровко Лілія Павлівна. Арк. 2.
33. Там само. Справа. Колодяжний Григорій Іванович. Арк. 2.
34. Там само. Справа. Капуста Валентина Іванівна. Арк. 3.
35. Там само. Справа. Тищенко Ганна Григорівна. Арк. 10.
36. Там само. Опис. Випуск 1949 р. Педагогічний чотирирічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар. Справа. Гелевер Марія Семенівна. Арк. 2.
37. Там само. Справа. Назаренко Олександра Іванівна. Арк. 2.
38. Там само. Справа. Фесенко Віра Федосіївна. Арк. 2.
39. Там само. Справа. Яценко Ніна Тимівна. Арк. 2.
40. Там само. Опис. Випуск 1949 р. Педагогічний чотирирічний інститут. Фізико-математичний факультет. Математичний відділ. Стаціонар. Справа. Зінченко Марія Михайлівна. Арк. 3.
41. Там само. Опис. Випуск 1949 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Рос. відділ. Стаціонар. Справа. Бендровська Ольга Миколаївна. Арк. 3.
42. Там само. Справа. Романко Анна Михайлівна. Арк. 2.
43. Там само. Опис. Випуск 1949 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар. Справа. Шульна Ольга Сергіївна. Арк. 2.
44. Там само. Справа. Прикіпелова Анастасія Степанівна. Арк. 1.
45. Там само. Опис. Випуск 1949 р. Учительський дворічний інститут. Фізико-математичний відділ. Стаціонар. Справа. Верещака Марія Григорівна. Арк. 1.
46. Лахно В.І. Українські остарбайтери в Третньому Рейху та Радянському Союзі (1941-1953 рр.): історико-антропологічний аналіз на матеріалах Полтавщини: Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка. Полтава, 2012. 290 арк.

**Лукьяненко А.В.**

Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленко

## **ГЕОГРАФИЯ ДЕПОРТАЦИИ СТУДЕНТОВ ПОЛТАВСКОГО ПЕДИНСТИТУТА НА ПРИНУДИТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ В ТРЕТИЙ РЕЙХ**

### **Аннотация**

Статья иллюстрирует процесс вербовки на отправку к Третьему Рейху студентов педагогического заведения Полтавы во времена немецко-советской войны 1941–1945 года. Применение метода контент-анализа позволило проиллюстрировать привлечения студентов вуза своего места в оккупационной экономике и в определить ряд их проблем в пост-оккупационный время; выявить различные регионы депортации молодежи. Разведка написана в рамках научно-исследовательской работы кафедры культурологии ПНПУ имени В.Г. Короленко «Региональные измерения повседневной культуры Украины XVIII–XX веков».

**Ключевые слова:** повседневность, студенты, немецко-советская война, высшая педагогическая школа, коллаборационизм, оstarбайтеры.

**Lukyanenko O.V.**

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

## **GEOGRAPHY OF DEPORTATION OF STUDENTS OF POLTAVA PEDAGOGICAL INSTITUTE FOR THE FORCED WORKS IN THE THIRD REICH**

### **Summary**

The article illustrates the process of recruiting students of the Poltava pedagogical institution for the Third Reich in the days of the German-Soviet war of 1941–1945. The application of the content analysis method allowed to illustrate the attraction of students of the university to their place in the occupational economy and to identify a number of their problems in post-occupation time; identify the various regions of deportation of young people. The paper is written within the research work “Regional dimension of the everyday culture of Ukraine of XVIII–XX centuries” of the Department of Cultural Studies of PNP.

**Keywords:** everyday life, students, German-Soviet war, higher pedagogical school, collaborationism, Ostarbeiters.